

УДК 94:323.1(47+57)«1939/1941» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-026

Політика радянської влади у національному питанні в 30-40-х рр. XX століття: напрямки, форми і зміст

С.П. Зубченко

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
fotiniya2004@ukr.net

Ключові слова:

Друга світова війна, радянська влада, національна політика, національно-патріотичний фактор, інтернаціоналізм.

Висвітлюються характерні для 30-40-х рр. XX століття особливості національної політики радянського керівництва. Розкриваються організаційні форми й методи переорієнтації ідеології і пропаганди на державно-національні мотиви: посилення національно-патріотичної складової, гальмування потужної кампанії русифікації з метою поглиблення інтеграції неросійських народів до нової радянської імперії, творення загальної радянської ідентичності.

Розглядається діяльність адміністративно-командної системи сформованої у західних регіонах СРСР, зокрема, ігнорування інтересів національного, економічного і культурного розвитку народів, необмеженість централізації влади, уніфікація всіх сторін суспільного життя, що реалізовувалась засобами терору і насильства.

Констатується, що національно-культурний розвиток окремих народів став розглядатися як прояв націоналізму, а характеристики російського народу - «перший серед рівних» і «великий» - закріплюються в офіційних публікаціях і документах. Водночас значні зусилля спрямовуються на дискримінацію та репресії по відношенню до інших етнічних спільнот, зокрема, німців, поляків, українців, фінів, румунів, італійців, угорців тощо. Офіційною версією застосування депортацій і терору були «антирадянська діяльність» і відплата за можливу «зраду».

Policy of soviet authority in the national question in the 30s-40s of the 20th century: directions, forms and meaning

S. Zubchenko

National Pedagogical Dragomanov University

Key words:

World War II, Soviet authority, national policy, national-patriotic factor, internationalism.

The features of the national policy of the Soviet Authority in the 30s and 40s of the twentieth century are highlighted. Organizational forms and methods of reorientation of ideology and propaganda on state-national motives are revealed: strengthening of the national-patriotic component, deceleration of a powerful campaign of Russification with the purpose of deepening the integration of non-Russian peoples into a new Soviet Empire, creation of a common Soviet identity.

The activity of the administrative-command system which was formed in the western regions of the USSR, ignoring the interests of the national, economic and cultural development of nations, the unlimited centralization of power, unification of all aspects of social life, realized by means of terror and violence in, particular, is considered.

It is noted that the national-cultural development of individual nations was seen as a manifestation of nationalism, and the characteristics of the Russian people - «the first among equal» and «the great» - were fixed in official publications and documents. At the same time, considerable efforts are directed towards discrimination and repression against other ethnic communities, including Germans, Poles, Ukrainians, Finns, Romanians, Italians, Hungarians, etc. The official version of deportation and terror was «anti-Soviet activity» and retaliation for a possible «betrayal.»

The main direction of the national policy of Soviet Authority in this period was the forced assimilation of ethnic groups into a single socialist

community, the upbringing of Soviet patriotism, revolutionary determination and readiness to turn into a crushing attack on the enemy, but neither the day before nor during the war the communist government could form a society with strong Soviet identity, the primacy of the class, international dominated the national in state building and national politics, in particular.

В період боротьби із внутрішніми і зовнішніми загрозами нинішньому українському суспільству і самому існуванню української держави, перед сучасною історичною наукою постало важливе завдання вивчення історичного досвіду ролі державного втручання в національні процеси.

Розв'язання цього завдання дозволить гармонізувати історичну концепцію в дослідженні однієї із трагічних сторінок нашої історії перебування під сталінською владою, яка історично зумовила війни, голодомори, репресії і депортації і призвела до демографічних деформацій, які у період радикальних суспільно-економічних трансформацій набули характеру демографічної кризи. Це в свою чергу дасть можливість зрозуміти етнокультурну, мовну, соціальну ситуацію в середовищі конкретних національних меншин, які населяють сучасну Україну, зокрема росіян, поляків, греків, татар, білорусів, німців, тощо та допоможе виробленню методів й напрацюванню алгоритмів взаємодії органів управління та організацій етнічних спільнот в інтересах активізації цієї категорії громадян у розбудові незалежної української держави.

Політика в національному питанні, що впроваджувалась у колишньому СРСР вражає своєю жорстокістю і беззаконням. Сталінське насильство виникло з вимоги встановити однозначність і подолати амбівалентність. Суспільство соціалізму, яке прагнула створити радянська влада, мало складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного та культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою.

Більшовики прагнули перетворити «відсталу» багатонаціональну імперію в культурно однорідну зону і ідеї соціалізму не суперечили проекту сучасності, цілком навпаки, вони вважали його справжнім втіленням [1, с.20-21].

Люди можуть спокійно уживатися з відмінностями, доки вони шанують світогляд інших, як свій власний, навіть якщо його сформовано інакше. Однак там, де піддають сумніву саму можливість правоти іншого, вже не має шляху до бодай якогось компромісу. Більшовики не визнавали жодних рівноправних світоглядних можливостей, для них існувало лише одне тлумачення, яке

давали вони. Саме у цьому полягають причини кримінального переслідування інакодумства та цькування всього того, що не підпадало під більшовицьку схему суспільного ладу.

Для встановлення однозначності треба було усунути ворогів, котрі протиставляли себе суспільному проекту більшовиків. А там, де спротив все ж поставав, це були «дії ворогів». Вороги належали до соціальних та етнічних спільнот, вони належали до класів або до націй. Завданням більшовиків було знищення цього колективного ворога за дорученням історії. Це був образ світу більшовиків, за якого модерне прагнення до однозначності набуло безпрецедентного радикалізму [2, с. 156].

Більшовицькі наміри охопити та змінити спільноти імперії були несподіваними. Їх можна було здійснити лише у винятковий спосіб, тому що суспільному проекту більшовиків чинився спротив; тому що конкурентні тлумачення дійсності закривали більшовикам доступ до свідомості підлеглих громадян; тому що комуністи в деяких місцевостях не могли досягти послуху. Сталінський терор не в останню чергу був відповіддю на неспроможність комуністичної влади реалізувати свої тотальні претензії. Дійшло до того, що насильство застосовували навіть до тих, хто доносив більшовицький проект до свідомості громадян: державних і партійних функціонерів. Очевидно, сталінізм став можливий лише там, де занадто високі сподівання розбивалися об похмурі реалії [3, с. 13].

Трагічні результати сталінської національної політики і її продовжувачів, вселили у свідомість багатьох сучасних українців сумнів у потребі інтегруватись до багатонаціональних спільнот, навіть до більш демократичних і заможніших.

Потреби вдосконалення навчально-виховного процесу під час вивчення проблем історії України й всесвітньої історії у вищій школі передбачають високий рівень достовірності і різнобічності знань про сутність чинників, які впливають на свідомість громадянина, студента, спонукають до патріотичних вчинків. Громадянська свідомість, громадянська активність і громадянська відповідальність нинішнього покоління громадян України не стане реальністю без належної оцінки історичного минулого в царині національних відносин.

Вивчення досвіду національної політики в СРСР у зазначений період повинно стати застереженням для всіх, хто намагається використати національний фактор у вирішенні соціально-політичних і військових проблем у «екстремальні» періоди історії, а також для тих, хто сьогодні вирішує між-етнічні конфлікти і національні проблеми на просторах колишнього СРСР.

Дослідження виконується в рамках держбюджетної теми кафедри етнології та краєзнавства НПУ імені М.П. Драгоманова №9 «Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920 – 1940 рр.).».

Історіографічна традиція радянського періоду свідчить, що процеси, явища і факти, які не вписувалися у наперед задану схему, певною частиною науковців аналізу не піддавалися, свідомо обминалися або й фальсифікувалися, історик, в силу партійності науки, зобов'язаний був постійно вибирати між історичною та політичною доцільністю. Історичні дослідження фактично втратили науковий характер. В своїй більшості національні проблеми аналізувалися з кількісного боку [4], спеціальних праць з історії національних відносин не було, а праці, що були підконтрольні керівництву вищих державних органів носили науково-популярний і пропагандистський характер і базувалися на концепції «непорушної, великої дружби народів СРСР», яка «знайшла в роки війни своє яскраве вираження» [5].

У працях радянської історіографії з другої пол. 1950-х рр. до другої пол. 1980-х рр. безпідставно й необґрунтовано підкреслювалось, що «в роки Другої світової війни виховання всіх радянських людей в дусі дружби народів мало особливо велике значення», натомість висвітлювалися питання створення і функціонування національних військових частин у складі РСЧА. Однак не порушувалися такі негативні аспекти, як прояви національної ворожнечі в Червоній армії і скасування призову в армію представників ряду національностей. У той же час праці даного періоду відкрили завісу над такими явищами, як колабораціонізм і діяльність антирадянських повстанських рухів. Колабораціонізм народів СРСР розглядався поверхово, тенденційно, як явище, інспіроване, в основному, білоемігрантами і не мало масового антирадянського характеру. Причини колабораціонізму зводилися до суб'єктивних чинників (страх, прагнення зберегти життя, марнославство, жадоба наживи, ненависть до радянської влади). Таким чином, замовчувалися об'єктивні причини й істинні масштаби колабо-

раціонізму, штучно звужена його ідейна база. Учасників антирадянського повстанського руху радянська історіографія розглядала лише як прихильників і «спільників» гітлерівців, залишаючи поза увагою таку сторону цього руху, як боротьба за незалежність (зокрема, в республіках Прибалтики і на Західній Україні та Білорусії у роки війни) [6].

Перебудова суспільно-політичного й економічного життя в СРСР започаткована М. Горбачовим сприяла формуванню нових концепцій і методологічних підходів у вивченні історії і національної політики радянської влади зокрема. З другої половини 1980-х рр. у вітчизняній історичній науці розпочався новий етап, в межах якого на основі відкритих джерел за умов відсутності ідеологічного диктату видано низку наукових праць, присвячених діяльності діячів Радянської держави, які були відповідальні за розробку і втілення в життя національної політики, досліджуються проблеми депортацій народів СРСР сталінським режимом, окремі вчені об'єктивно розкрили питання створення і функціонування національних військових частин у складі РСЧА тощо [7].

Національна політика в Радянському Союзі протягом 1920-1930 рр. була зведена до класового розуміння інтеріаціоналізму. СРСР розглядався, як плацдарм для подальшого розгортання «світової революції». Натомість, на початку цього періоду, у зв'язку з початком будівництва соціалізму «в одній країні», керівництво Радянського Союзу взяло курс на форсовану асиміляцію етносів в єдину соціалістичну спільноту, виховання радянського патріотизму, революційної рішучості й готовності перейти в нищівний наступ на ворога, але комуністичній владі ні на передодні, ні в роки війни не вдалося сформувати суспільство з єдиною радянською ідентичністю, примат класового, інтернаціонального домінував над національним у державному будівництві й національній політиці, зокрема.

Головною проблемою з якою зіткнулося ком-партійне керівництво СРСР у національній політиці, стало питання національно-культурного розвитку народів союзних республік і етнічних меншин. Характерною особливістю національної політики у визначений період було намагання влади встановити контроль над національно-культурним життям представників радянських республік, нав'язати їм свої ідеали і уявлення про майбутнє. Сталінський режим поступово згортає політику коренізації, яка була проголошена XII з'їздом РКП (б) у квітні 1923 р. Змінюється ставлення до ролі

росіян, їх мови і культури загалом у зміцненні державної влади в Радянському Союзі. Намагаючись пояснити кроки у вирішенні національного питання, Сталін у праці «Національне питання і ленінізм» визначав три етапи процесу злиття націй. Після ліквідації опору більшовізації і встановлення необмеженої влади в радянських республіках, зокрема в Україні, та в період загострення ситуації на політичній арені для СРСР, диктатор вирішує, що перший «етап росту і розвитку раніше пригноблених націй» закінчено. Наступає другий, на якому згідно з його теорією, виникає необхідність, поряд з мовою різних етнічних спільнот, мати одну загальну міжнаціональну мову. В ролі такої, звичайно, мала виступати російська. За його теорією згодом вся російська нація повинна стати керівною, «передовою», основною силою у соціалістичному будівництві [8].

Ідеї про керовану роль «старшого брата», що подавалися з Москви протягом 30-40-х рр. насправді майже не сприймалися. У 1936 р. російському народу офіційно був повернутий статус «великої і передової нації», присвоєні титули «старший брат в сім'ї радянських народів» [9, с.3] і «перший серед рівних» [10, с.326]. Натомість, керівники республіканського масштабу поділяли ідеї інтернаціоналізму, рівноправності націй. Зрозумівши, що інтернаціоналізм не допоможе остаточно уніфікувати національно-культурне життя, влада згортає коренізацію, як загрозу комунізму, змінює тактику й переходить до русифікації. Оскільки відверта примусова русифікація була неможлива, то висувається ідея месіанської ролі російського народу як найбільш революційного й передового в усьому світі. Ця ідея подавалась населенню під виглядом «поглибленого» інтернаціоналізму. Тих хто мав інший погляд на суть цієї проблеми, необхідно було знищити.

Однією з концепцій національної політики влади стало зміцнення «радянського патріотизму». Поняття «Батьківщина» (з приставкою «радянська») було знову введено в мову державних документів. Історія СРСР була відновлена в правах навчальної та виховної дисципліни. Було вжито заходів щодо звеличення і прославлення ролі російського народу в державі.

Сталін у виступі на XVIII з'їзді ВКП (б) 10 березня 1939 р. підкреслив, що рушійними силами в СРСР є «морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів, радянський патріотизм. [11]. «Радянський патріотизм» трактувався як «відданість соціалістичній батьківщині, братська солідарність радянського народу з трудовими масами, які ще знаходяться під ярмом

капіталу, вірність партії більшовиків, відданість радянській владі, відданість Сталіну, ненависть та непримиренність до ворогів народу». В маси впроваджувалася установка, що «де і за яких би умов Червона армія не вела війну, вона буде виходити з інтересів своєї Батьківщини» [12, арк. 3].

Радянсько-німецький договір від 28 вересня 1939 р., підписаний у Москві, закріпив нові кордони між СРСР та Німеччиною вздовж річок Сян і Буг. На західних землях колишньої польської держави нацисти утворили Генерал-губернаторство, до складу якої увійшли українські Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя. Більшовики окупували Галичину і Волинь. У 1940 р. до СРСР були приєднані Бессарабія та Північна Буковина.

Адміністративно-командна система, яка була сформована у західних регіонах СРСР, повністю ігнорувала інтереси національного, економічного і культурного розвитку народів, вимагала необмеженої централізації влади, уніфікації всіх сторін суспільного життя і що найголовніше засобами терору і насильства. Сталінський режим на приєднаних землях почав їх радянізацію, тобто проведення перетворень у політичній, економічній та культурній сферах, що носили суперечливий характер. Позитивним було створення розширеної мережі національних навчальних закладів і проведення українізації освіти всіх рівнів, сприяння росту чисельності в них учнів і студентів. В Західній Україні до 1939 р. було лише 139 шкіл з українською мовою навчання, а у 1940 р. кількість початкових шкіл досягла 6,9 тис., з них 6 тис. – українською мовою навчання. У меншій кількості діяли польські школи, факультети в університеті та інститутах з польською мовою навчання. Крім того, для підготовки вчителів відкрили педагогічні технікуми та вчительські інститути [13, с.125].

Проте без врахування сутнісних змін, насамперед ідеології «соціалістичного» змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантами за її впровадження, переконаний автор, були не національні, а ідеологічні й геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні політичні, економічні й культурні інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму, що замінив на цих землях польський [14, с.134].

Комуністична влада, вкладаючи значні кошти в розвиток освіти, переслідувала ряд цілей: розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами й підручниками, що мали виразне ідеологічне спряму-

вання; підготовка й перепідготовка вчителів з місцевих жителів сприяла зростанню чисельності пропагандистів радянського способу життя; створення розгалуженої мережі шкіл для неписьменних давало можливість охопити ідеологічним впливом місцеве населення; переведення шкіл з польської мови навчання на українську закладали основи для широкого запровадження й поширення в усі сфери життя, у майбутньому, російської мови [14, с.150-156]. Підпорядкування культурних, наукових і освітніх установ ідеологічним завданням влади супроводжувалося залученням місцевої інтелігенції до роботи у нових наукових закладах, філіалах АН УРСР, створених під керівництвом партії спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів тощо, сприянням популяризації їхніх творів і праць. Розширилася мережа бібліотек, музеїв, діяли театри, виставки, стаціонарні та пересувні кіноустановки та ін [15].

Водночас заходи радянських функціонерів, щодо розвитку мережі закладів культури, зокрема бібліотек, музеїв, театрів тощо в національних республіках, особливо Україні і Прибалтиці викликають неоднозначну оцінку дослідників. У цьому контексті справедливо зазначається, що більшість наукових установ, бібліотек, музеїв, які десятиліттями діяли в краї пропитували ідеї національно-культурного відродження і були досить потужними та популярними, після встановлення радянської влади були ліквідовані, їх працівники репресовані, а фонди вилучено з ідеологічних міркувань. Нові фонди цих установ заново створювали вже за принципами комуністичної ідеології [16, с.7].

Визначальною рисою духовного життя суспільства в республіках внаслідок підпорядкування національних культур безпосередньому контролю державно-партійних органів стає одноманітність у порівнянні навіть з далеко не демократичним польським і румунським періодом, не кажучи вже про лібералізм ще не забутого в Галичині панування австрійської монархії. Сувору уніфікацію думки встановлена радянською владою в республіках Прибалтики і особливо в Західній Україні, справляла на населення гнітюче враження. Національно-культурний розвиток й особливо українізація стали розглядатися як прояв націоналізму [16, с.7].

Однак комплекс заходів насильницького насаджування на приєднаних територіях норм суспільно-політичного, економічного і культурного життя, що були характерними для тоталітарного СРСР реалізувати повністю не вдалося. У 1939-1940 рр. відбувається гальмування потужної компанії

русифікації з метою поглиблення інтеграції неросійських народів до нової радянської імперії, творення загальної радянської ідентичності.

З початком німецько-радянської війни перед керівництвом СРСР повстало завдання згуртування народів країни, мобілізації їх духовних ресурсів на боротьбу з ворогом. Від своєчасного визначення характеру війни, переконливого ідеологічного обґрунтування необхідності відбиття агресії, напрямів, характеру, форм і змісту національної політики безпосередньо залежав морально-політичний стан діючої армії і населення в тилу [17, с.215].

Заступник Голови РНК СРСР В. Молотов у перший же день війни заявив, що Радянський Союз вступив у війну в ім'я Батьківщини і її народів. У його словах були відчутні також ноти «інтернаціоналістичного підходу»: «Ця війна нав'язана нам не німецьким народом, не німецькими робітниками, селянами і інтелігенцією, страждання яких ми добре розуміємо, а клікою кровожерливих фашистських зрадників Німеччини» [18]. Керівництво СРСР не втрачало віри, що «робітничий клас Німеччини ненавидить фашистську авантюру» і намагається висловити свою «солідарність з трудящими СРСР» аж до актів саботажу у військовій промисловості Німеччини [19]. Яскраве відображення такий підхід знайшов у листівках, які випускало Головне політичне управління РСЧА для солдатів Вермахту і армій сателітів у перші тижні війни: «Вас женуть на несправедливу війну. Вас, робітників і селян, одягнених у солдатські шинелі, змушують воювати з робітниками і селянами Радянського Союзу, які захищають своє праве діло»; «Німецькі робітники і селяни в шинелях! Не боріться проти російських робітників і селян, ваших братів!»; «Брати румуни! Навіщо вам вмирати за Гітлера і Антонеску! Навіщо вам воювати з країною, де земля, фабрики і заводи належать народу?». У серпні 1941 р. була випущена листівка у вигляді «Відкритого листа німецьким робітникам від робочих СРСР», в якій радянські пропагандисти соромили солдата Вермахту «перед робітниками всього світу» за те, що він пішов з волі Гітлера «на найзлочиннішу зі всіх злочинних воєн, на війну проти соціалістичної країни» і став «контрреволюційним розбійником і ворогом соціалізму» [20, арк. 10 зв., 12, 20-28].

Проте, такі інтернаціональні аспекти пропаганди були не більше ніж відлунням застарілої політики. Вранці 22 червня 1941 р. Сталін запропонував Генеральному секретарю ВККІ Г. Димитрову дати нові установки комуністичним партіям, об'єднаним в Комуністичному Інтернаціоналі:

«Партії на місцях мають розгорнути діяльність на захист СРСР. Не ставити питання про соціалістичну революцію. Радянський народ веде війну проти фашистської Німеччини. Питання йде про розгром фашизму, який поневолив окремі народи, і прагне поневолити й інші народи» [21, с.34]. На підставі цих вказівок, Комінтерн у той самий день дав компартіям настанову «розгорнути широку кампанію на підтримку Радянського Союзу», виходячи «з того факту, що він веде справедливую війну», а також не закликати «ні до повалення капіталізму в окремих країнах, ні до світової революції» [22, арк. 3а-3в].

Загрозу самому існуванню радянської влади створювало не лише швидке просування німецької армії, а й антирадянські настрої частини населення республік невдоволених її національною політикою. Гітлерівська пропаганда стверджувала, що Вермахт прийшов, щоб звільнити народи СРСР від «єврейсько-більшовицького ярма», зустрічала розуміння серед частини населення країни. За спогадами очевидців, у початковий період війни немало людей не вірили «кремлівській пропаганді», часто зустрічали гітлерівські війська «з квітами, як визволителів» [23, с. 159]. Щоб ізолювати народ від пропаганди ворога, радянський уряд вжив заходів щодо вилучення у населення радіоприймачів [24, с. 123].

Вихід із ситуації, що ставала катастрофічною, радянське керівництво вбачало у повному коригуванні ідейно-політичних засад і організаційних форм національної політики та донесення їх до населення засобами інформації. Сталін у радіозверненні до радянського народу 3 липня 1941 р. стрімко посилює національно-патріотичні складові пропаганди. Зверненням «Товариші! Громадяни! Брати і сестри!» він поєднав суспільні й духовні проблеми держави, що постали перед народами. Сталін завив, що ворог несе пряму загрозу «руйнування національної культури і національної державності» народів Радянського Союзу [25]. За свідченням очевидців його промову люди слухали «з величезною увагою», вона надихнула на «ліквідацію благодушно-мирних настроїв серед населення» [26, арк. 5-6].

У липні 1941 р. ЦК ВКП (б) поставив завдання роз'яснювати населенню, що «гітлеризм прагне винищити і поневолити наш народ, знищити нашу державу, нашу культуру» [27, арк. 8]. Партійні організації на місцях повинні переорієнтувати свою ідеологічну роботу на виховання патріотизму і ненависті до ворога. Одним з головних ідеологічних постулатів стало порівняння розпочатої війни з Вітчизняною війною 1812 р. [28, арк. 7],

а також з протистоянням німецьким загарбникам дружини О.Невського у XIII ст. і Червоної армії в 1918 р. [29, с. 1] Таким чином було наголошено на вагомості національної складової, а не класової, у мобілізації народів СРСР на боротьбу з ворогом.

У зв'язку з тим, що населення України і Білорусії в основній масі виявилось в окупації (за лінією фронту до грудня 1941 р. залишилося 5631 тис. військовозобов'язаних [30, с. 66]), а фронт проходив по території яка була неселена росіянами, радянська пропаганда перенесла наголос на національну самосвідомість російського народу, роль якого в країні була беззастережно винесена на перший план [31, с. 47]. Характеристики російського народу - «перший серед рівних» і «великий» - закріплюються в офіційних публікаціях і виступах, ними радянське керівництво вдало маніпулювало згідно конкретних завдань пропаганди. У газетній публікації, присвяченій мітингу білоруського народу, білоруси також іменувалися «великим народом» [32]. Натомість, не справедливо тільки за російським народом визнавати особливу «священну» роль нації, яка прийняла на себе головний удар ворога і спасла інші народи [33, арк. 12].

Продовжуючи ідеалізувати місце і роль росіян в історії, засоби масової інформації постійно підкреслювали «нерозривний зв'язок російської історії і радянського сьогодення» [34]. Наслідком відродження традицій старої російської армії стало створення 23 червня 1941 р. Ставки Головного Командування, а 8 серпня введення поста Верховного Головнокомандувача [35, арк. 23, 69].

Актуалізація національно і патріотично значущих сторінок дореволюційної історії отримала широкий розвиток у викладанні історії в школі, роботі вчених-суспільствознавців і діячів мистецтв. Важливе значення надавалося популяризації історичних знань як засобу патріотичного виховання. У липні 1941 р. Інститут історії АН СРСР підготував до друку низку пропагандистських брошур про героїчне минуле, боротьбу з іноземними загарбниками, а також про культуру російського народу [36, с.250; 37, № 9, с.32; 38]. Сталінські премії з літератури були присуджені О. Толстому за роман «Петро Перший», В. Янчевецькому (В. Яну) за роман «Чингіз-хан» і С. Сергееву-Ценському за роман «Севастопольські жнива» [39, арк. 49]. Ці літературні твори розкривали георічні сторінки історії Росії.

Напередодні війни, не менше 73% населення СРСР складали представники слов'янських народів [40, с.15]. У Червоній армії на початку 1941 р.

слов'янське ядро налічувало 84,7% (росіяни - 61%, українці - 19,6%, білоруси - 4,1%) [41, с.11]. Тому особлива увага в національній політиці приділялася духовним та історичним зв'язкам слов'янських народів, їх віковій боротьбі з іноземними, зокрема німецькими загарбниками [42, с. 4]. У рамках зміцнення дружби народів піднімалося питання про історичний зв'язок російського народу з іншими народами СРСР, наприклад з естонцями [43, с.153, 160].

Одним з найважливіших засобів зміцнення «радянського патріотизму» стало проведення мітингів представників різних національностей, які закликали свої народи битися разом з «великим російським народом та іншими народами Радянського Союзу» проти фашистських окупантів. Основу виступів цих зібрань становила теза, що «бійці всіх національностей СРСР, де б вони не воювали, мають пам'ятати, що вони захищають свою велику спільну батьківщину» [44]. Матеріали мітингів і звернення, прийняті на них, широко використовувалися в пропаганді. Вони публікувалися в пресі, а також, коли це було актуально, поширювалися радянською владою на окупованій території.

Одночасно з посиленням пропаганди «дружби народів» СРСР, такої потрібної у воєнний час, по відношенню німецького народу відбувався зворотний процес. Антинімецькі мотиви, що з'явилися у закритих пропагандистських матеріалах з осені 1940 р., з початком війни були багаторазово посилені. У липні 1941 р. ЦК ВКП (б) поставив завдання «виховувати люту ненависть до ворога» [45, арк. 9], при цьому образ ворога був перенесений з «німецьких імперіалістів» на «німців» – «загарбників», «розбійників», «насильників», «грабіжників», «нелюдів» [46]. Народи країн, які воювали на боці Німеччини (фіни, румуни, італійці, угорці та ін) розглядалися як «другорядні окупанти», до допомоги яких гітлерівці вдалися з метою «розбавити» свою армію [47, с.80].

Сентенції зворотної спрямованості, коли стверджувалося, що «війна радянського народу проти фашистських загарбників є, разом з тим, і війна за краще майбутнє німецького народу, за знову знайдену честь, за вільну Німеччину» піддавалися жорсткій критиці як «велика політична помилка» [48, с.91].

Сталінський режим після катастрофічного початку війни прийняв рішення відновити в Червоній армії національні військові частини. Головна причина створення таких з'єднань полягала в тому, що до осені 1941 р. у складі мобілізованих з багатьох союзних і автономних республік вия-

вилось чимало людей, які слабо володіли російською мовою або зовсім не знали її. Це ускладнювало їх навчання військовій справі, подовжувало терміни підготовки бойових резервів. Тому важливо було налагодити роботу з особовим складом рідною мовою [49, с.117]. З політичної сторони влада прагнула показати внесок окремих народів у боротьбу з фашистською Німеччиною. Особливо це стосувалося народів Прибалтики, національні формування з представників яких були створені одними з перших. З серпня 1941 р. була сформована 201-я латишська дивізія, 51 % воїнів якої складали етнічні латиші. Дивізія вела успішні бойові дії, в жовтні 1942 р. отримала звання «гвардійської». До осені 1944 р., у зв'язку з втратами на фронті і вичерпанням призовного контингенту з числа латишів, їх відсоток в дивізії знизився до 36,3 %. З грудня 1941 р. почалося формування 16-ї литовської стрілецької дивізії, 36,3 % воїнів якої складали етнічні литовці. До вересня 1942 р. був сформований 8-й естонський стрілецький корпус, який можна назвати найбільш національним з усіх прибалтійських частин: на листопад 1942 р. естонці становили 88,5 % особового складу корпусу, тобто більше, ніж у довоєнній Естонії (88,1 % на 1934 р.). Це співвідношення зберігалося з невеликими змінами всю війну. Мовою служби була естонська. Воїни інших національностей, які служили в корпусі також володіли нею. [50, с. 9, 12, 69, 71, 95, 97, 99, 102-105.]. 13 листопада 1941 р. ДКО СРСР прийняв рішення про формування національних військових з'єднань в республіках Середньої Азії, Казахстані, Башкирії, Кабардино-Балкарії, Калмикії і Чечено-Інгушетії [51, с.120]. Загалом за роки війни було створено з представників не слов'янських народів – 2 стрілецькі корпуси, 21 стрілецьку і 20 кавалерійських дивізій, 15 окремих стрілецьких бригад, 4 стрілецьких полки і батальйони, по одному авіаційному полку і ескадрилії, особовий склад яких становив 770 тис. воїнів [52, с.34].

Проте більшість національних військових формувань Червоної армії проіснувало недовго. У 1942 р. були розформовані 15 національних дивізій і 10 національних бригад [52, с.122]. Основною причиною розформування національних частин влада назвала те, що з освоєнням бійцями військової справи і російської мови потреба в таких частинах відпадала. Насправді була більш вагома причина: нелояльність багатьох представників неросійського походження до режиму і скасування їх призову в армію. 19 вересня 1941 р. Закавказький фронт отримав таке розпоря-

дження щодо аджарців, хевсурів, курдів, сванів і мохевців. Наприкінці березня 1942 р. НКО СРСР видав наказ про звільнення в запас усіх чеченців і інгушів та відправку їх за місцем проживання. 26 липня 1942 р., згідно з постановою ДКО СРСР, було заборонено мобілізувати до лав діючої армії громадян ЧІАРСР, КБАРСР, Дагестанської АРСР. Ймовірно, таке ж рішення було б ухвалене відносно адигейців, карачаївців і черкесів, якби їх національні утворення не були окуповані до серпня 1942 р. Представники цих народів, які вже були на фронті, залишилися в армії до кінця війни, крім представників репресованих народів. Причина обмеження призову полягала в недовірі до етнічних спільнот через їх «нелояльність» до радянської влади. Національна політика щодо військової мобілізації народів СРСР в даний період була досить суперечлива. Звинувачення в «неефективності» і «нелояльності» національних підрозділів обмежили внесок багатьох народів СРСР у загальні зусилля оборони країни [53, р.61].

У концептуальних засадах національної політики радянської влади в означений період можна виділити дві паралельні лінії: зміцнення «дружби народів» і виховання «радянського патріотизму»; посилення національно-патріотичної пропаганди, як мобілізаційного фактора, акцентування

на чільній ролі російського народу зі статусом «великий» і «перший серед рівних», реабілітація та використання в пропаганді героїчних сторінок його історії. Проте, це не говорить про корінну перебудову державної ідеології. Національні почуття були для комуністичної влади СРСР лише своєрідним «меншим злом», яке вдало і цинічно вона використовувала заради досягнення найбільш ефективного згуртування народів на боротьбу з ворогом і свого збереження.

Незабаром після початку війни «дружба народів» пропагувалася лише у межах держави, втративши продекларований інтернаціональний аспект. А національна політика сталінського режиму по відношенню до інших народів проявилася у жорстоких репресіях, депортаціях і фізичному винищенню значної кількості їх представників.

В СРСР – багатонаціональній державі національна політика завжди відігравала особливу роль. Значущість і наслідки політики найсильніше проявлялися у періоди соціальних потрясінь, серед яких одним з найбільш трагічних є Друга світова війна 1939–1945 рр. Екстремальна соціально-політична ситуація, якою був воєнний час, зробила існуючі в суспільстві національні питання першочерговими, а також створила в національних відносинах ряд нових проблем.

Джерела та література

1. Bauman Z. Modern und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit. Frankfurt am Main, 1995 S.20-21.
2. Halfin I. From Darkness to Light. Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia. Pittsburgh, 2000. – 474 s.
3. Баберовські Й. Червоний терор (переклад з німецької) Видавництво «К.І.С» 2007. – 280 с.
4. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1927.
5. Трайнин И. П. СССР – страна великого содружества народов / И. П. Трайнин. – М., 1947. – С. 44–49; Матюшкин Н. И. Нерушимая ленинско-сталинская дружба народов СССР / Н. И. Матюшкин. – М., 1951. – С. 28; Матюшкин Н. И. Нерушимая ленинско-сталинская дружба народов СССР / Н. И. Матюшкин. – М., 1951. – С. 27; Тельпуховский Б. С. Великая Отечественная война Советского Союза / Б. С. Тельпуховский. – М., 1952. – С. 235.
6. Панкратова А. М. Дружба народов СССР – основа основ многонационального социалистического государства / А. М. Панкратова. – М., 1953. – С. 20 ; Захаров И. З. Дружба, закаленная в боях / И.З. Захаров. – М., 1970 ; Куманев Г. А. Ленинская национальная политика – один из решающих факторов победы советского народа в Великой Отечественной войне / Г. А. Куманев // Ленинизм и опыт строительства социализма в республиках советского востока. – Фрунзе, 1970. – С. 104–112 ; Шишов Н. И. Патриотизм и интернационализм в советском обществе / Н. И. Шишов. – М., 1988 ; История КПСС. – М., 1970. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 403 ; Кораблев Ю. И. Братский союз народов СССР в Великой Отечественной войне / Ю. И. Кораблев, Г. А. Куманев // СССР – великое содружество народов-братьев. – М., 1972. – С. 188–222 ; История СССР с древнейших времен до наших дней. – М., 1973. – Т. 10. – С. 636 ; Козыбаев М. К. В едином строю братских народов (к 35-летию Победы советского народа над фашистской Германией / М. К. Козыбаев, Г. А. Куманев. – Алма-Ата, 1980.
7. Бугай Н. Ф. Депортация. Берия докладывает Сталину / Н. Ф. Бугай // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 123–128 ; Бугай Н. Ф. 40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) и История СССР / Н. Ф. Бугай. – 1992. – № 1. – С. 122–143 ; Бугай Н. Ф. О депортации народов из Прибалтики в 40–50-е годы / Н. Ф. Бугай // Молодая гвардия. – 1993. – № 4. – С. 213–223 ; Поляков Ю. Почему мы победили? О массовом сознании в годы войны / Ю. Поляков // Свободная мысль. – 1994. – № 11. – С. 67–68 ; Бугай Н. Ф. Л.Берия – И.Сталину: «Согласно Вашему указанию» / Н. Ф. Бугай. – М., 1995; Вылцан М.А. Депортация народов в годы Великой Отечественной войны / М.А. Вылцан // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 28; Сер-

- гійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові док. і мат. / В.Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.; Бугай Н. Ф. Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы) / Н. Ф. Бугай, А.М. Гонов. – М., 1998. – 368 с.; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. / НАН України. Ін-т іст. України. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Жуков Ю. Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков / Ю. Н. Жуков. – М., 2000; Киричук Ю.А. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. / Ю.А. Киричук. – Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 304 с.; Бугай Н. Ф. Депортация народов Крыма: документы, факты, комментарии / Н. Ф. Бугай. – М., 2002; Рубцов Ю.В. Из-за спины вождя: Политическая и военная деятельность Л.З.Мехлиса / Ю. В. Рубцов. – М., 2003; Подпратов Н. В. Национальные воинские формирования народов Советского Союза в СССР и в фашистской Германии в годы Второй мировой войны / Н. В. Подпратов. – Пермь, 2006. – С. 232; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: [Монографія] / В.М.Нікольський; ДНУ. – Донецьк, 2003. – 623 с.; Політична історія України у 6 т. – Т.4.: Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / кер. В.І.Кучер. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.; Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / В.І.Кучер, П.М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.; Дюков А. Р. Миф о геноциде: Репрессии советских властей в Эстонии (1940 – 1953) / [Предисл. С. Артеменко]. М.: А. Яковлев.– Яковлев, 2007, – 138 с.; Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы. Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? / И. В. Пыхалов. – М., 2008. – С. 1; Трофимов Е. Н. Государственная национальная политика России: законодательный аспект / Е. Н. Трофимов. – М., 2008. – С. 142; Кентій А., Лозицький В. Радянські партизани 1941-1944: світло й тіні. [Науково-популярний нарис]./ А.Кентій, В. Лозицький. – К., 2010. – 80 с.
8. Сталин И.В. Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим. / И.Сталин. // Сочинения. – М.: ГИПЛ, 1949. – Т. 11. – С. 333–355.
9. Волин Б. Великий русский народ. / Борис Михайлович Волин. // Исторический журнал, № 5, Май, 1938. – С. 1-17. [Електронний ресурс] // <http://dlib.eastview.com/browse/doc/7331531>
10. Волин Б. Великая советская держава.[Текст] / Борис Михайлович Волин. – М.: Госполитиздат, 1943. – 120 с.
11. Правда: Орган ЦК ВКП(б). 1939 г. – от 11 марта.
12. Російський Державний архів соціально – політичної історії (РДАСПІ) м. Москва. Ф.17. (Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898,1903-1991). Оп. 125, спр. 28. арк. 3.
13. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / В.І.Кучер, П.М. Чернега. – К.:Генеза, 2004. – 272 с.
14. Сафонова Є.В. Ідейно-виховна робота комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945). / Є.В. Сафонова. – К., 1971.– 211 с.
15. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) м. Київ. Ф. Р–166. (Народний комісаріат освіти УРСР). Оп. 11, спр. 458.
16. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянiзацiї» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р. / В. Р. Ковалюк // УІЖ. –1993. – № 2-3. – С. 7.
17. Синявская Е.С. Психология солдата // Война и общество, 1941-1945: В 2 кн. / Под ред. Г. Н. Севастьянова. – М.: Наука, 2004. Кн. 2. – С. 215-231.
18. Известия АН СССР. Отделение экономики и права. 1941, 23 червня.
19. Известия АН СССР. Отделение экономики и права. 1941, 2 липня.
20. РДАСПІ. Ф.17. (Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898,1903-1991). Оп. 125, спр. 35. арк. 10 зв., 12, 20-28.
21. Фирсов Ф.И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939-41 гг. / Ф.И.Фирсов // НИИ. 1992. – № 6. – С. 12-35.
22. РДАСПІ. Ф.495. (Исполнительный комитет Коммунистического Интернационала). Оп. 18, спр. 1335, арк. 3а-3в.
23. Криворотов В.И. Некоторые мысли к русской возрожденческой идее: Ст. и письма. / В. Криворотов. – Мадрид, 1975.– 290 с.
24. Верт А. Россия в войне 1941-1945. / Александр Верт [Перевод с англ.]. М.: Воениздат, 2001. – 664 с.
25. Известия АН СССР. Отделение экономики и права. 1941, 4 липня.
26. РДАСПІ. Ф.17. Оп. 88, спр. 39, арк. 5-6.
27. РДАСПІ. Ф.17. Оп. 121, спр. 119, арк. 8.
28. РДАСПІ. Ф.88. (Личный фонд А.С. Щербакова 1901-1946). Оп. 1, спр. 850, арк. 7.
29. Правда: Орган ЦК ВКП(б). 1941, 24 липня.
30. Градосельский В.В. Комплектование Красной Армии в годы Великой Отечественной войны / В.В. Градосельский // Единство фронта и тыла в Великой Отечественной войне (1941-1945): Материалы Всерос. науч.-пр. акт. конф. 21-22 апр. 2005 г. / Отв. ред. А. А. Чернобаев. – М.: Academia, 2007. - С. 63-72.
31. Большевик: Орган ЦК ВКП(б). 1941, №11-12.
32. Известия советов депутатов трудящихся СССР: Орган ВС СССР. 1942, 20 січня.
33. РДАСПІ. Ф.88. (Личный фонд А.С. Щербакова 1901-1946). Оп. 1, спр. 856, арк. 12.
34. Правда: Орган ЦК ВКП(б). 1941, 23 жовтня.
35. РДАСПІ. Ф.17. Оп. 3, спр. 1041, арк. 23, 69.

36. Материалы к истории АН СССР за советские годы, 1917-1947. [сб. док. и мат.] / Под ред. академика С. Вавилова. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1950. – 616 с.
37. Большевик: Орган ЦК ВКП(б). 1942 г. – № 9.
38. Правда: Орган ЦК ВКП(б). 1942, 14 лютого.
39. РДАСПІ. Ф.17. Оп. 125. спр. 127. арк. 49.
40. Население СССР в XX веке: Исторические очерки. В 3 т. / отв. ред. Ю.А. Поляков., В.Б. Жиромская. – М.: РОССПЭН, 2001. Т. 2. – 416 с.
41. Шуктомов П.И. Боевое содружество народов СССР в Великой Отечественной войне. [Текст] / П.И. Шуктомов. – М.: Знание, 1970. – 38 с.
42. Правда: Орган ЦК ВКП(б). 1941, 13 липеня.
43. Вишневский В. Что видел и знает старый Таллин / В. Вишневский. // [Собр. Соч.] в 5 т. Т. 5. – М., 1969. – 300 с.
44. Правда: Орган ЦК ВКП(б). 1942, 7 червня.
45. РДАСПІ. Ф.17. Оп. 121, спр. 119, арк. 9.
46. Известия АН СССР. Отделение экономики и права. 1941, 8 листопада.
47. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. / И. Сталин. – М.: Госполитиздат, 1947. – 207 с.
48. Костырченко Г.В. Советская цензура в 1941-1952 годах. / Г.В. Костырченко // ВИ. 1996. – № 11-12. – С. 87-94.
49. Кирсанов Н.А. Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941-45 гг. / Н. А. Кирсанов // ОИ., 1995. – №4. – С. 116-126.
50. Петренко А.И. Прибалтика против фашизма: Советские прибалтийские дивизии в Великой Отечественной войне. / Андрей Петренко. – М.: Европа, 2005. – 156 с.
51. Кирсанов Н.А. Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941-45 гг. / Н. А. Кирсанов // ОИ., 1995. – №4. – С. 116-126.
52. Иванов В.Е. Национальные воинские части в СССР: опыт строительства и применения. / В.Е. Иванов – Екатеринбург: Выс. шк. МВД Рос. Фед., 1996. – 135 с.
53. Alexiev A. R. and Wimbush, S. Enders, ed. Ethnic Minorities in the Red Army: Asset or Liability? / Alexander Alexiev, S. Wimbush, Ed. Enders. – Boulder and London: Westview Press, 1988. – 276 p.